קבלה ארגנטינאית

הסופר הגדול בורחס עשה שימוש נרחב בקבלה בספריו. מחקר חדש לא מסתפק בהצבעה על מוטיבים קבליים ביצירתו, אלא מראה כיצד הפגיש אותם עם תורות המערב וכך טווה מהם את סיפוריו

חורחה לואיס בורחס (1899–1986) הוא אחד מגדולי הסופרים של המאה העשרים וללא ספק גדול סופריה של אמריקה הלטינית. אמי, ילידת אורוגוואי, למדה את סיפוריו בבית הספר לפני למעלה מחמישים שנה. מאז תורגמו כתביו לאינספור שפות וסגנונו השפיע על דור שלם של סופרים. בורחס הוא אמן הסיפור הקצר, האוהב לשתול רמזים תיאולוגיים ופילוסופיים בסיפוריו האינגמטיים. מחקר רב הצטבר על יצירתו, ורבים ממבקריו רואים בו סוג של צינינקו או אגנוסטיקן מודרני או אולי אפילו אתאיסט קיצוני. תרמה לכך ודאי אמירתו ש"התיאולוגיה היא שיאה של סוגת הספרות הפנטסטית". אך קוראים אדרים רואים בו פילוסוף החותר לאמת מבעד לכל שכבות שקר־המציאות, מיסטיקן או אפילו מעין "מקובל" מדרני.

ואכן, מרתקת העובדה שסופר זה הושפע עמוקות מספרות הקבלה היהודית. בורחס עצמו כתב מאמרים "להגנת הקבלה" והיא מאוזכרת בשמה ובמוסיגה באופן גלוי ברבים מסיפוריו. בורחס יגן את ידיעותיו על הקבלה מתרגומים שונים של ספר הזוהר וספר יצירה לספרדית ולשפות נוספות, אך בעיקר מכתביו של הפופולריזטור הגדול ביותר שידעה הקבלה מעולם, פרופ' גרשם שלום, גדול חוקריה הראשון מעריצה מבין האינטלקטואלים הגדולים של המאה העשרים. בורחס אף נפגש עם שלום לראשונה שעה שהגיע לכאן לטקס קבלת "פרס ירושלים" על יצירתו באמצע שנות השבעים ויצא מהפגישה נפעם. אולם שנים רבות קודם לכן כבר הגה בספרות זו והיא הפכה ליסוד חשוב ביצירתו.

חבוי באותיות

הספר שלפנינו, פרי עטו של פרופ' שלומי מועלם מן המחלקה לספרות משווה באוניברסיטת בר־אילן, עוסק ביחס בין בורחס לספרות הקבלה. זהו לא המחקר הראשון העוסק בעניין זה – כבר מזה יובל שנים נכתבים מחקרים המבקשים לענות על השאלה מה מצא הסופר הגדול בתורה הסודית של היהדות – אך ייחודו בכך שהוא לא רק מצביע על מוטיבים קבליים ביצירתו של בורחס, אלא פורס בפני הקורא את סדנת העבודה של הסופר. הוא מראה כיצד ערך בורחס פילוסופיזציה לרעיונות ולסמלים של הקבלה, הפגיש אותם באופן יצירתי עם תורות המערב ובכך הפכם לאוניברסליים יותר, ורק אז טווה מהם את סיפוריו.

סיפור מאלף ומעורר התפעלות, שהינו למעשה עדות אוטוביוגרפית – שכן בורחס עצמו, לאחר שהתעורר, היה למנהלה הראשי של הספרייה הלאומית בארגנטינה – מלמד שבורחס ראה את חייו כמסע למציאת האלוהים החבוי בטקסט. הוא מספר בו על ספרן, שלשאלת קורא אחד "היכן מצוי האלוהים?" השיב:

> אלוהים מצוי באחת האותיות באחד העמודים באחד מארבע מאות אלף הכרכים שבקלמנטינום. אבותיי ואבות אבותיי חיפשו את האות הזאת; אני התעוורתי תוך כדי חיפוש אחריה (מובא בעמ' 9).

הפרק הראשון בספר שלפנינו מציג דוגמאות להמסמת הרעיון הקבלי שלכל מילה (בעברית) יש פוטנציאל אלוהי ממש, בהיותה מורכבת מאותיות שמהן נבראו שמים וארץ. בהזדמנות אחת חשף בורחס כי ראה בעניין זה שליחות ממש, שליחותו של סופר בעולם מודרני:

> המילה, שומה עליה שהייתה במקורה סמל קסום או מאגי אשר נשחק ודהה מרוב שימוש במהלך הזמן. משימתו של המשורר היא להשיב למילה, לפחות באופן חלקי, את כוחה הפרימיטיבי שכעת הוא סמוי מן העין (מובא בעמ' 69).

הספר שלפנינו בנוי מארבעה פרקים, שלכל אחד מהם מבנה קבוע – הצגת הנושא הקבלי, הצגת האופן שבו חלחל הנושא לכתבי בורחס, וריון במסמעות הטרנספורמציה מכתבי המקובלים אי אז בימי הביניים לסופר הלטיני במאה העשרים. מי שאינם בקיאים בספרות הקבלה ובמחקרה יכולים להרוויח כאן כמה מבואות חשובים ביותר, כתובים בצורה בהירה וקולחת. הבקיאים בתחום מחקר הקבלה עשויים לדפדף על פני עמודים אלו העוסקים במבואות, אך עלולים כך לפספס כמה הערות חשובות המבצבצות תוך כדי הרצאת הדברים. מועלם, המגיע מעולם חקר הספרות, מביא עימו ידע רב בספרות יוון העתיקה, וכן יריעות מפורטות על האופנות התיאורטיות של גדולי התיאורטיקנים הפילוסופים של העת החדשה, דרלונטיות מאוד להבנת עולמו של גרשם שלום הנזכר.

פנטזיה דקדושה

בפרק השני עוסק מועלם ב"אינסוף" האלוהי בכתבי בורחס. רבים מקוראיו ודאי יריימו גבה לנוכח פרק זה, שכן בורחס התפרסם בקרב רבים דווקא בשל

ייתכן שבורחס עצמו מתגלה כאחד המקובלים ושיש להתייחס אל כתביו כמשקפים חוויות מטפיזיות. הסופר הארגנטינאי בביתו, 1977

צילום: נטי אימנס

ספקנותו וכפי שציטטנו לעיל, ראה בתיאולוגיה ספרות פנטסטית מוצלחת. אלא שכאן מתבהר יחסו של בורחס לפנטזיה. הפנטזיה היא "אובייקט" חשוב, מעין מה שוויניקוט כינה "אובייקט מעבר" של התינוק. הוא ממשי בה במידה שהוא מדומיין. ובלשונה של חביבה פדיה, באחרית הדבר לספר:

> בסיום הקריאה בספרו של מועלם אנו יוצאים משוכ׳ נעים כי הפנטזיה היא תחום שניתן למפות אותו, היא ממד, היא שדה; אין אנו דנים רק בסופר המייצר ספרות פנטסטית, אנו מבינים וחשים שהפנטזיה הא ממד ובאמצעות העיון בסיפור בורחס שמציע מר עלם אנו שותפים לחוויית החיפוש, הפרשנות והמיפוי - לא רק זה הספרותי של בורחס אלא זה הפנטסטי כשלעצמו (עמ' 227).

כאן חובר בורחס, לטעמי, לר' נחמן מברסלב, שאף הוא סבר שעיקר הענייַן של האמונה הוא "חכמת המדמה". בריאת המציאות בדמיון (פנטזיה) והתמסרות אליה היא ההופכת אותה לממשית, עד שהיא כבר גוללת למציאות "ממש" (חשבו לרוגמה על סוף הסיפור "הסיפור שאינו נגמר", שבו הפנטזיה מתערבבת במציאות).

הדוגמה שמביא מועלם מכתבי בורחס לעיסוקו באינסוף היא מסיפור קצר שבו הגיבור זוכה לחזיון מדהים של האות "אל"ף" בעברית, כשהיא מכילה בקרבה לא פחות מ"החלל הקוסמי כולו ולא בקנה מידה מוקטן". האות אל"ף מסמלת בקבלה את האינסוף האלוהי ובכך היא אכן דוגמה קלאסית לשילוב הקבלה בסיפורי בורחס. אשאיר לקורא ללמוד מהו התהליך שהעביר בורחס את המושג אינספור עד שהבכיטו לסיפוריו; אעיר רק שדומני שהמקור הרלוונטי יותר לבורחס במקרה זה איננו כתבי האר"י ותלמידיו, כפי שמביא מועלם, אלא דווקא הבעל שם טוב, שעשה את סוד האות אל"ף ליסוד תורתו. בורחס יכול היה להכיר את הבעש"ט דרך ספריו של בובר ברמנית. הערה זו יפה כוחה לעיינים נוספים בספר והיא למעשה הזמנה לחוקרי קבלה וחסידות להזות את המקור היהודי בכתבי בורחס מעבר למה שמחבר הספר שלפנינו מציע.

הפרק השלישי עוסק בגולם של המהר"ל מפראג. מרוע אגדה יהודית מוזרה זו העסיקה את בורחס עד שהוא הקדיש לה שיר שאותו אף הכתיר כ"טוב שבשיריי" (עמ' 142)? אצל בורחס הגולם הינו פלטפורמה בהדרת לעיסוק בשאלות פילוסופיות מגוונות, כגון היחס בין השפה למציאות, ומועלם פורש אותן ומסייל בהנאה בין תיאורטיקנים של השפה לפילוסופים מגוונים, על מנת לבסות להבהיר את הסוגיה. פרק זה מדגים ביתר שאת את הדיסציפלינה שבה נכתב הספר, ספרות משווה או ההיסטוריה של הרעיונות, או בלשון גב הספר, "מעין דיקוד מחשבה הולמני". בסופו של דבר הקורא אינו מקבל תשובה לשאלותו והוא אמור להמשיך את הדיקוד החולמני בעצמו, אם הוא חפץ במענה לתהיותיו.

אלכימיה קבלית

הפרק האחרון עוסק בסיפור מופלא של בורחס, האחרון שכתב לפני מותו, "הוורד לפרצלוס". הסיפור עוסק בכישלונו של מורה גדול לחנוך את תלמידו בחכמת האלכימיה, שעל פי הסיפור היא אינה אחרת מאשר חכמת הקבלה. לטעמי, מאז ר' נחמן מברסלב לא היה סופר שידע להפוך את סמלי הקבלה לסיפורים בצורה מוצלחת כמוהו, מלבד עקנון. מועלם מראה יפה כיצד הבנתו של בורחס את הקבלה קשורה בסבורה לאופן שבו קרא גרשם שלום בקבלה ודן ב"אירוניה" של קירקגור ועוד על מנת להסביר כיצד הדבר קשור גם לאופן שבו ביקש המורה לחנוך את תלמידו. נעיר כאן שהעניין העקרוני שעליו הצביע בורחס בראיונותיו, המצוטטים בפרק זה בספר, הפכו למוסכמה כיום בחקר הקבלה. כך למשל, לטענת בורחס, ספר הזוהר, לדוגמה, "לא נכתב במטרה לפרוס בפני הקורא שיטה סדורה, אלא כל תכליתו היא לפרוס בפני הקורא דבר הרה משמעות" (עמ' 191).

מחקרה של מלילה הלנר־אשר על אודות ספר הזוהר עוסק כולו ב"שפת התתעוררות" של הזוהר, דהיינו באופן שבו הוא מבקש לעורר את הקורא לכך שיש סוד, שהעולם רווי סודות. מסתבר שהאינטואיציות של בורחס – שלמד את הזוהר מבעד לתרגום, ודרך משקפיו של גרשם שלום – היו נכונות למדיי, וראוי אפוא לבחון את עמדותיו לא רק בהשוואה למקורות השניוניים, אלא גם כפרשן לגיטימי של המקורות הראשוניים עצמם.

לספר נוספה אחרית דבר מאת פרופ' חביבה פדיה. בין שאר תובנותיה היא מסיקה שמספר זה ניתן לקבוע שהקבלה לא הייתה עוד אחד ממקורותיו של בורחס (שנשען על כתבי סופים, שפינוזה, קפקא, ועוד) אלא עמוד השדרה של יצירתו, ולא עוד אלא ששומה עלינו, כקוראים, להתייחס לכתביו כסתבי מי שזכה לחוויות מטפיזיות ובהתאמה לפרש את כתביו כך:

> ייתכן והוא [=בורחס] לא רק משתמש בקבלה ככלי וכשפה, אלא הוא עצמו מהווה כלי לתוכן הגדול ממנו, בדומה למקובל. אפשר לדון אפוא במבנים המיסטיים המשתקפים דרכו. וכאן בורחס עומד בכיכול לאליחה כאחד המקובלים (עמ' 234).

הקורא בספר זה ישאל כמובן להעמיד קביעה זו במבחן – במיחד נוכח המקורות הרבים הלא־קבליים המובאים לפנינו כרקע ליצירת בורחס – וכן להמשיך ולבחון שאלה זו גם בשאר כתביו, שרבים מהם ראו אור בעברית מזה כבר. ברם, אם אכן ישתכנעו רבים שלפנינו כתביו של מקובל מודרני, הרי שלספר זה, מלבד זכויותיו הרבות, נוסף תואר נוסף – סנדקו של מקובל בן אומות העולם. ●

משוררי האינסוף
בורחס וספרות הקבלה
שלומי מועלם
אדרא, תשע"ט, 247 עמ'